

Апостол М.В. Научно-популяризаторская деятельность академика А.А. Сапегина (1883-1946 гг.).

В статье проводится исследование научно-популяризаторской деятельности акад. А.А. Сапегина. Показывается, что она имела место в направлениях популяризации ботанических знаний, селекции и генетики, использования математических методов для решения вопросов опытного дела как с образовательными целями, так и с целью пропагандирования методов и результатов научных исследований.

Ключевые слова: А.А. Сапегин, ботаника, генетика, селекция, вариационная статистика, селекционные сорта, научно-популяризаторская деятельность.

Apostol M.V. The scientific popularization activities of Academician A.O. Sapelin (1883-1946).

The article gives the study of scientific popularization activities of Academician A.O. Sapelin. It is shown that it occurred to popularize botanical knowledge, selection and genetics, the use of mathematical methods for solving the problems of experimental work as with educational purposes and for the purpose of promoting the methods and results of scientific research.

Keywords: A.O. Sapelin, botany, genetics, selection, variation statistics, selection varieties, scientific popularization activities.

УДК 631.117.4(477) Мас

Вергунов В.А.

ДЕРЕБЧИНСЬКЕ ДОСЛІДНИЦТВО БАРОНА А.А. МАСА ДЛЯ ПОТРЕБ ВІТЧИЗНЯНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Методом історико-наукового аналізу досліджено життєвий і творчий шлях великого землевласника, громадського діяча, одного із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні – барона Аріста Маса. Розглянуто проблематику досліджень Дерєбчинського дослідного поля під його безпосереднім керівництвом. Визначено основні напрями ведення сільського господарства та досягнення у різних його галузях. Охарактеризовано освітню, громадську та меценатську діяльність барона А.А. Маса для потреб сільського господарства.

Ключові слова: Аріст Мас, Дерєбчинське дослідне поле, Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, сільськогосподарська дослідна справа, сільське господарство, С.М. Богданов, В.Г. Ротмістров, Ф.Л. Любанський.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат та ювілеїв у 2015 році» № 184 – VIII від 11 лютого 2015 р. з метою «... консолідації та розвитку історичної свідомості Українського народу, збереження національної пам'яті...» [1], 29 вересня 2015 р. відбудуться святкування з нагоди 150-річчя від дня заснування Полтавського товариства сільського господарства. Серед його найвидатніших здобуків на перше місце слід поставити створення у 1884 р. першої постійно діючої галузєвої казенної дослідної інституції – Полтавського дослідного поля, що відіграло видатну консолідуючу роль в «онаучуванні» вітчизняного сільського господарства й остаточному переведенні його наприкінці XIX ст з поняття

«домоводство» у «сільськогосподарську промисловість» [2]. Згодом за його типом було засновано переважну більшість науково-дослідних установ сільськогосподарського спрямування. З-поміж них окреме місце займає Дербчинське дослідне поле, облаштоване у 1888 р. на кошти великого землевласника, громадського діяча та мецената барона А.А. Маса (1836 – 1903) для потреб Південно-Західного краю Російської імперії. Воно було створене, передусім, за ініціативою відомого вченого-аграрія світового виміру професора С.М. Богданова (1859–1920) [3], через ініціативи Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі – КТСГ). У свою чергу, успішне впровадження результатів досліджень Дербчинського дослідного поля спонукало до заснування Подільського товариства сільського господарства для вирішення нагальних потреб Подільської губернії, де на 1 км² припадало 79 осіб (найбільше серед всіх українських губерній до подій 1917 р.) [4].

На жаль, із різних причин, насамперед, зі стверджених за радянської доби стереотипів щодо однобічного розгляду внеску аристократії у розвиток всіх складових життя країни, зроблене бароном А.А. Масом для нашої держави залишається до кінця не висвітленим, включаючи віхи біографії та значення його аграрних студій та дослідництва. Сьогодні, згідно із Законом України від 5 лютого 2015 р. «Про добровільне об'єднання територіальних громад», знову повертаємося до визначення відповідного місця приватної ініціативи як рушійної сили всіляких змін стосовно місцевої громади. Тому контекстовий розгляд творчих напрацювань барона А.А. Маса є актуальним у світлі сучасних євроінтеграційних процесів в Україні. Першу спробу такого бачення мною було вже зроблено минулого року [5]. Проте з'явилися нові факти, а також відбулося переосмислення вже здавалося ствердженого, особливо щодо місця доробку барона А.А. Маса для потреб становлення й розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Аріст Арістович Мас народився 17 квітня 1836 р. в м. Одесі Херсонської губернії у сім'ї відомого підприємця та банкіра Аріста Маса (*нім.* – Arist Mahs), який представляв родину німецьких бізнесменів, що упродовж багатьох років була найбільшим експортером зерна в країні. Баронське достоїнство Королівства Пруського комерційному раднику Ернсту Масу надано грамотою імператора Вільгельма I у 1873 р. [6]. Титул дозволяв роду Масів користуватися ним і в Росії. А.А. Мас був правнуком засновника російської гілки династії великих підприємців з Гамбурга у Російській імперії Йоганна Йоахіма Маса. Його мати – Марія Вільгельмівна – донька торгового агента Йоганна Георга Клюге.

Після успішного закінчення навчання в елітній Антверпенській бізнес-школі (Нідерланди) Аріст Мас здобув спеціальну економічну освіту, що на початку 60-х рр. XIX ст. досить швидко дозволяла повноцінно поринути в соціально-економічне життя Одеси. Сферою діяльності стала праця разом із

братом Томасом під керівництвом батька у знаменитому торговому домі «Мас і Ко».

У 1871 р. батько придбав занедбаний Деробчинський маєток, що складався з будинку з трьома економіями у 300 верстах від Одеси, неподалік від залізничної станції Рахни Подільської губернії. А.А. Мас активно долучився до його відбудови, у першу чергу, шляхом зведення потужного цукрового заводу на новітній технологічній основі. Якщо у перший рік свого існування (1877) він виробляв 36 пудів цукру, то у 1894 р. – вже 259 тис. пудів. Це дозволило А.А. Масу в 1888 р. стати найбільшим експортером цукру з Одеси з часткою у 63 % або 177 тис. пудів. Цукровиробництво у Деробчинському маєтку набирало обертів і потребувало додаткових земельних ділянок. Як наслідок, уже через десять років розмір його площ сягав 4 388 десятин.

Після смерті батька у 1879 р. А.А. Мас повністю зайнявся Деробчинським маєтком, а брату відійшло керівництво справами в Одесі. Як чудовий менеджер, А.А. Мас досконало вивчив ведення раціонального і, головне, – можливості прибуткового сільськогосподарського виробництва у своїх маєтностях. Попри наявність чорноземів, що давали у середньому досить пристойні для свого часу врожаї, передусім, зернових культур та цукрового буряку, барон із розумінням поставився до ініціативи створеного на початку 1888 р. відділення землеробства КТСГ, членом якого він був. Вона полягала в облаштуванні спеціалізованих дослідних установ для потреб Південно-Західного краю Російської імперії, спираючись на позитивні результати вже існуючої Харківської мережі професора А.Є. Зайкевича та Полтавського дослідного поля. Зацікавившись цим проектом і детально ознайомившись із планом організації дослідів, розроблених спеціальною комісією товариства, А.А. Мас запропонував для цих цілей 22 десятини землі у Стрільницькій економії Деробчинського маєтку. Рішення членів відділення землеробства КТСГ 21 лютого 1888 р. стало одностайним на користь такої пропозиції [7], оскільки Деробчинська садиба, що розміщувалася у Мурафській волості Ямпільського повіту Подільської губернії, неодноразово відзначалася у загальних щорічних звітах товариства як зразкова з ефективних методів господарювання. Цьому сприяла як ретельно продумана структура адміністрування, так і кадрова політка господаря, який для керівництва економіями за власні кошти запрошував, у першу чергу, кращих випускників Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва (тепер – Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва), що на той час розміщувалася у Люблінському воеводстві Царства Польського. Загальне керівництво Деробчинським маєтком здійснював управитель М.В. Виржиковський. Господарство поділялося на три ферми: Деробчин, Арістівка та Володимирівка, а садиба Стрільники – на дві ферми: Левада і Лабораторія [8, с. 301].

Ініціатором створення Деробчинського дослідного поля в економії «Лабораторія» маєтку барона А.А. Маса став професор агрономії Університету

Св. Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) С.М. Богданов. Як свідчать протоколи засідань КТСГ, офіційною датою його відкриття було 9 березня 1888 р. [9]. Першим директором поля став на той час студент Університету Св. Володимира, а згодом один із методологів організації сільськогосподарської дослідної справи в Україні, академік ВАСГНІЛ В.Г. Ротмістров. Барон А.А. Мас взяв на себе всі витрати щодо утримання дослідного поля (зокрема й платню завідувачеві – 300 руб. у рік) та видання щорічних звітів про проведені агрономічні дослід. Побудував приміщення дослідного поля з однією з найкращих для свого часу за технічними оснащенням хімічною лабораторією. До того ж, у 1892 р. у Стрільницькій економії барон А.А. Мас облаштував сучасну метеорологічну станцію другого розряду для щоденного спостереження за природно-кліматичними умовами, а також ростом і розвитком польових та деревних рослин. Ним збудовані спеціальні приміщення (льохи) для зберігання насіння або селекційного матеріалу, а також склади з мінеральними добривами (подільськими фосфоритами), які видобували на території маєтку. Останні особливо активно застосовувалися як суперфосфат для дослідницьких цілей. Крім завідувача, у лабораторії ще працювали два хіміки та їх помічники. Упродовж функціонування ДЕРЕБЧИНЬСЬКОГО дослідного поля (1888–1898) очільником його агрономічної лабораторії був В.В. Ритаровський. У польовий період для виконання експериментальних робіт залучалися робітники економії.

Стосовно безпосередньо дослідного поля, то воно мало вигляд правильної прямокутної форми. Згідно з баченням С.М. Богданова, ділянка була поділена на три частини (поля), на яких запроваджено сівозміну: 1) восьмипільна; 2) семипільна та 3) поза сівозмін для селекційних цілей. Головним завданням першої, що містила набір таких культур: 1) пар удобрений; 2) ріпак озимий; 3) озима пшениця; 4) буряк; 5) овес з підсівом конюшини; 7) буряк; 8) овес, стало відпрацювання, насамперед, сортової агротехніки цукрового буряку та озимої пшениці, зокрема їх удобрення. Крім того, щодо озимини, вивчався кращий попередник з олійних, а саме: 1) льон ризький; 2) ріпак ярий голландський; 3) льон сицилійський; 4) середела; 5) гірчиця жовта; 6) рижий (рижик); 7) мак синій. Друга сівозміна: 1) пар чорний; 2) озима пшениця; 3) буряк; 4) ярі; 5) пар удобрений з посівом вікової суміші; 6) буряк; 7) ярі – зосереджувалася, у першу чергу на вивченні проблем обробітку ґрунту та догляду за посівами.

На початковому етапі проводилися досліді з добривами: 1) зелене удобрення гречкою і конюшиною; 2) дія фосфоритів порівняно з суперфосфатами під буряк, озиму пшеницю та овес; 3) якісне і кількісне значення фільтр-пресної багнюки; 4) значення внесення вапна під травами на кількісні та якісні показники врожаю. Третє поле не мало сівозміни і було розбито на 39 ділянок. Воно виявилось родючішим за ті, де застосовувалися обидві сівозміни. На першій ділянці вирощували віку нарбонську, на 2-й – ячмінь

шевальє оригінальний, на 3-й – горох Вікторія, на 4-й – ячмінь Галлет, на 5-й – горох «Велькогрох», на 6-й – ячмінь Річардсон, на 7-й – горох зелений, на 8-й – ячмінь шевальє місцевий, на 9-й – люпин синій, на 10-й – люпин жовтий, на 11-й – люпин білий, на 12-й – боби кінські, на 13-й – просо жовте, на 14-й – лялеманцію, на 15-й – просо оренбурзьке (червоне), на 16-й – росичку, на 17-й – просо біле, на 18-й – цикорій довгий, на 19-й – цикорій брауншвейзький, на 20-й – кунжут, на 21-й – могар, на 22-й – канарійське насіння, на 23-й – кукурудзу Чеклер, на 24-й – мак синій, на 25-й – кукурудзу опаговську, на 26-й – гречку шведську. На інших площах зростали кормові культури, зокрема: люцерна піщана, люцерна хмилеподібна, конюшина шведська, зольник (*Anthyllis vulneraria*). Крім того, були й райграси: французький, італійський, англійський, англійський *Tepus* та костер (*Bronus*, *Bronus inermis*), мітлиця (*Dactylis glomerata*), тимофіївка. Покривною культурою для всіх цих рослин слугував ячмінь голдгерст.

У процесі ротації сівозміни керівник дослідницьких робіт С.М. Богданов вносив окремі зміни з головною метою: удосконалення підходів застосування різноманітної сидерації. Завдяки цьому вченим вперше у вітчизняній науковій практиці теоретично обґрунтовано і запроваджено використання люпину та конюшини червоної як «зеленого» добрива. Те ж стосувалося й середели. Таким чином, вдалося довести високу ефективність сидерації для низькородючих піщаних ґрунтів.

З-поміж інших відкриттів Дербчинського дослідного поля – встановлення В.Г. Ротмістровим залежності підгортання посівів цукрового буряку на його врожайність та вміст цукру за рахунок так званої «депресії» корене-плоду; останній директор Дербчинського дослідного поля Ф.Л. Любанський (1895–1898) теж саме визначив при підгортанні посівів ярих зернових.

Не випадково, вже перший офіційний друкований звіт Дербчинського дослідного поля, виданий накладом 500 примірників за кошти барона А.А. Маса, отримав високу професійну оцінку [10]. Це дало підстави КТСГ на засіданні 22 лютого 1889 р., після доповіді голови відділення землеробства С.М. Богданова, прийняти рішення про його широку передплату (50 коп. за примірник) не тільки серед членів, а й усіх бажаючих у межах країни. Отримані кошти мали стати «... основою капіталу для дослідних полів Київського товариства сільського господарства...» [11]. З об'єктивних причин Дербчинське дослідне поле завдяки його господарю, який на утримання «... не шкодував своїх статків, і це поле упорядковано з матеріального боку настільки гарно, що кращого й бажати не можна...», продовжувало залишатися єдиним у сфері діяльності КТСГ [12]. Інше поле, що проіснувало два роки (1889–1890) під Києвом у колонії для малолітніх злочинців, було закрито за порушення технології застосування зелених добрив. Завдячуючи новому завідувачеві Дербчинського дослідного поля В. Горбатовському, який замінив К. Валіцького, було підготовлено унікальний трирічний звіт,

що надіслали до всіх сільськогосподарських навчальних закладів країни та галузевих дослідних установ [13]. Звіт підняв авторитет господаря Дербчинського дослідного поля ще на більший щабель, насамперед, щодо вирощування культури цукрових буряків через результати порівняльних посівів із закордонними. Так, сорт цукрового буряку *Ванндебен оригінальний* за цукристістю, якістю й кількістю врожаю з десятини виявився найкращим.

У 1891 р. до програми досліджень знову були внесені зміни. Наприклад, більшої уваги було відведено застосуванню різних добрив під посів озимої пшениці. Чергові нововведення вимагали додаткових фінансових витрат, що, зрештою, становили «... не малі суми» для господаря. Виступаючи на засіданні Ради КТСГ 10 листопада 1890 р. С.М. Богданов наголосив, що «... барон Мас, зробив стільки пожертвувань для дослідного поля, користь від заснування якого безсумнівна...», і запропонував звернутися до Департаменту землеробства Міністерства державних маєностей щодо призначення субсидії у розмірі 300 руб. для «... утримання постійного завідувача поля...» [14]. Зібрання одностайно підтримало клопотання, а для його підсилення надіслало до профільного міністерства ще два наукових звіти за 1889 та 1890 рр. Звернення отримало підтримку, і Дербчинське дослідне поле протягом усього існування постійно одержувало субсидію 300 руб. через Київсько-Подільське управління державних маєностей [15]. У свою чергу, барон А.А. Мас щороку окремим листом висловлював подяку Раді КТСГ [16].

Незважаючи на певні методичні порушення у проведенні всього польового експерименту (наприклад: до 1895 р. не існувало контрольних ділянок), як свідчать офіційні звіти, отримані результати на Дербчинському дослідному полі мали не лише велике практичне значення для регіону, а й значуще теоретичне. Так, перші п'ять звітів до всіх господарюючих донесли оптимальну повноцінну сортову агротехніку для вирощування польових і мало поширених культур. Наступні фактично розглядали їх систему удосконалення через догляд (шостий звіт) чи боротьбу з хворобами, як-от, з голівнею та ржею (сьомий звіт). Від восьмого звіту, складеного Ф.Л. Любанським [17] розпочалося справжнє (у сучасному розумінні) дослідництво. Приміром, відбувся контекстовий розгляд впливу комплексу факторів, включаючи метеорологічні спостереження, на формування врожайності вирощуваних культур [18]. В останньому, з-поміж іншого, було доведено про шкідливість чилійської селітри на озимий ріпак, а також післядню на озиму пшеницю особливо на чорноземах з високим вмістом гумусу [19]. Зокрема, встановлена залежність рівня продуктивності озимої пшениці від інтродукції сорту стосовно місцевих природно-кліматичних умов на прикладі озимої пшениці сорту *Костромка* (отримано 100 пудів з десятини порівняно із сортом єгипетської (33 пуди з десятини).

Окремо слід зазначити про значну селекційну роботу на Дербчинському дослідному полі з цукровими буряками, картоплею та пивоварним ячменем, що проводилася у спеціальній лабораторії на чолі з В. Ритаровським. Засто-

совуючи найпрогресивніший на той час метод Новачека (індивідуального відбору), було виведено унікальний сорт цукрового буряку – *Деребчанський* з високим вмістом цукру. Науковцям дослідного поля вдалося досягти максимального вмісту крохмалю та урожайних форм картоплі, а також вивести пивоварний ячмінь з найменшим кількісним вмістом азотистих речовин [20]. Не випадково, останній став широковідомим та визнаним не тільки в країні, але і в Європі.

Все разом дозволило господареві деякою мірою призупинити витрати на дослідництво і зосередитися на широкому практичному впровадженні напрацьованого у власних маєтностях, зрозуміло, для отримання максимальних прибутків. Станом на 1901 р. у маєтках Деревчин, Стрільники, «Урочище Михайлівське» (Біла ферма) та «Гута-Краснянська» дружини барона – Є.О. Мас, що займало загальну площу 3 388 десятин землі, кількість сівозмін була збільшена до чотирьох: *I. Десятільна*: 1) пар удобрений; 2) озимий ріпак; 3) озима пшениця; 4) цукровий буряк; 5) ярі з підсівом конюшини; 6) конюшина; 7) озима пшениця; 8) цукровий буряк; 9) ярі; 10) цукровий буряк; *II. Восьмитільна*: 1) пар удобрений; 2) озимий ріпак; 3) озима пшениця; 4) цукровий буряк; 5) ярі з підсівом конюшини; 6) конюшина; 7) кормовий буряк; 8) ярі; *III. Чотирьохпільна*: 1) пар із зеленим добривом; 2) озимина; 3) цукровий буряк; 4) ярі з підсівом конюшини; *IV. Трьохпільна*: 1) цукровий буряк; 2) ярі з підсівом конюшини; 3) конюшина. Таким чином, під цукровими буряками знаходилося 469 десятин всіх орних земель маєтностей А.А. Маса, під пшеницею – 278, конюшиною – 262, ячменем – 256, озимим ріпаком – 112, вівсом – 87, висадками буряків – 79. Решту площ займали кормові коренеплоди і трави. Щороку барон А.А. Мас виставляв на продаж насіння: цукрового буряку сорту Деревчинський – 4 тис. пудів, озимої пшениці банатки і подільської – по 1 500 пуд., ячменю сорту золота диня – 5 тис. пуд., вівса шатилівського – 3 тис. пуд., вівса канадського – 2 тис. пуд., конюшини червоної – від 600 до 1 тис. пуд. З цього приводу всі провідні галузеві часописи надрукували відповідні об'яви під загальною назвою «Деребчинське насінневе господарство Барона Ар. Ар. Маса»: «... заявляє, що має на продаж насіння озимих, ярих хлібів і трав...» та додає: «... при маєтку облаштована сільськогосподарська лабораторія, що бере різні сільськогосподарські продукти на аналіз...» [21]. Теж саме стосувалося продажу племінних тварин, вирощених на деревчинських фермах.

Значні прибутки від рослинництва і, головне, – наявність достатньої кормової бази дозволяла вести не менш вигідне тваринництво. У Володимирській економії (названої на честь молодшого сина) у 1883 р. барон А.А. Мас побудував велику молочну ферму. При ній облаштував молочарню та сироварний завод, де пастеризували молоко та виготовляли кращі європейські сорти сирів, з яких особливе місце займав знаменитий для свого часу – литовський. Домінувала велика рогата худоба вільстермаршської породи, що протягом 1883–1889 рр. витіснила італійську і кулендську. Щороку прода-

вали телят і бичків (30–40 голів) як племінний скот за ціною 75–400 руб. за голову. Функціонував кінний завод, побудований в один рік з тваринницькою фермою, що складався з двох відділів: рисистий (35 маток) та важковозів (45 маток). Розводили коней англійських та тракенів чистокровних і напівкровних, а також остерризьких і напівкровних арденів. Щорічно 8 вересня у кількості 20–30 голів вони йшли для продажу місцевим землевласникам за ціною від 150 до 1 500 руб. за коня. Діяла ферма свиней беркширської і великої англійської порід. Бджільництво було представлено 50 вуликами. Щодо вівчарства, то існувала невеличка ферма, на якій розводили простих, мериносів та соуздоунів [22]. Останніх – виключно для внутрішніх потреб господаря.

Значних результатів барону А.А. Масу вдалося досягнути на ниві плідництва. Поряд з головним маєтком та економією «Лабораторія» наприкінці XIX ст. закладено прекрасний сад на площі 18 десятин, де вирощували: яблуні (антонівку, кальвіль, золотий ренет, штеттінську), груші (бере і зимові сорти), черешні (чорну і жовту), вишні (прості і шпанські), сливи (французьку білу, синю велику, угорську). Між деревами висівали кормову моркву та буряк. Сади здавали в оренду.

Не менш системно барон А.А. Мас займався лісорозведенням. Лісове господарство з 60 і 90-річними оборотами вирубки складалися з дубу, грабу, берези, ясеню, клену, бука, сосни, пихти і модрина. За ініціативою барона було запроваджено штучне розведення хвойних дерев, а також американського й орегонського ясеня та клену. Для лісорозведення він створив власний розсадник дерев. Продукція лісу використовувалася для власних будівель та забезпечення цукрового заводу дровами [8, с. 300–303].

Все господарювання у маєтностях барона А.А. Маса велося продумано, планово, із застосуванням найновітнішого для свого часу технічного оснащення. Отримані прибутки йшли на постійне удосконалення інфраструктури. Так, для ремонту власних землеробських знарядь і машин було збудовано спеціальну майстерню. У 1895 р. у Дербчині зведено гуральню, що випускала горілчані вироби високої якості. В економії Арістівка (названої на честь старшого сина) барон побудував модерний цегляний завод. Вимостив бруківкою центральні дороги у господарствах в Арістівці, Володимирці та Стрільниках. Крім того, від Дербчинського цукрозаводу до залізничної станції Ярошенка Південно-Західної дороги барон проклав 18 км залізничної колії. Для запрошених фахівців, що забезпечували повноцінну і прибуткову діяльність інфраструктури маєтностей, А.А. Мас звів за власні кошти житло.

На пожертвування барона у 1885 р. був побудований причтів дерев'яний будиночок при Соборо-Михайлівській церкві. У ньому у 1889 р. свої двері відчинила перша церковно-приходська школа для хлопців, а в 1897 р. – для дівчат. У 1903 р. на їх основі відкрили двокласне училище Міністерства народної освіти. У 1890 р. барон А.А. Мас при Дербчинському цукрозаводі, де виробляли вже 100–110 тис. берківців цукрових буряків (з них 40 тис.

призначалися для продажу), облаштував шпиталь, в якому безкоштовно лікували його працівників. До того ж, за власні кошти при цукрозаводі започаткував школу грамотності.

Ведення прибуткового сільськогосподарського виробництва, здебільшого на так званих органічних початках (вносилося до 2 тис. пудів гною на одну десятину), з широким застосуванням сидерації з елементами поверхневого обробітку ґрунту, згідно з розробками І.Є. Овсинського, всіляко сприяло процвітанню господарства барона А.А. Маса. Не випадково, професор С.М. Богданов, критикуючи у цілому підходи І.Є. Овсинського до обробітку ґрунту, зауважував, що у «... Подільській губернії на надзвичайно родючих і від природи багатих ґрунтах, до того ж при благодатному кліматі, і може минути безкарно слідування порадам п. Овсинського, обмежившись оранкою на два дюйми, а також відмовившись від застосування штучних туків...» [23]. Зрозуміло, що такий висновок маститий учений робить за підсумками експериментів на Дербчинському дослідному полі протягом 1888–1898 рр.

Окрім «Звітів», як завжди, коштом барона А.А. Маса видавалися окремі монографії та брошури, що розкривали результати досліджень Дербчинського дослідного поля. Серед них слід виділити праці Фелікса Любанського: 1) «Огляд 5-річної діяльності Дербчанського дослідного поля барона А.А. Маса» (М., 1895); 2) «Удобрювальне достоїнство фосфоритів різного походження» (Доповідь КТСГ) (1893); 3) «Коротке керівництво з вирощування кормового буряку» (К., 1896); 5) «Культура ячменю» (СПб., 1898) [24], «Про гнійне удобрення» (Доповідь Другому Київському обласному сільськогосподарському з'їзду) (1892) [25] та ін. Крім того, він неодноразово друкувався у провідних галузевих періодичних виданнях країни. Слід виділити фундаментальну статтю «Досліди Дербчинського дослідного поля над поверхневим удобренням конюшини штучними туками» до журналу «Записки Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії» [26]. У ній автор підводить підсумки чотирирічних досліджень зі штучними добривами під конюшину протягом 1891–1892 та 1896–1897 рр. з огляду метеорологічних спостережень. Серія статей Ф.Л. Любанського до щотижневика КТСГ «Землеробство» щодо користі від дослідництва друкувалася під головною тезою, що кожний господар «... може проводити... подібні досліди...», якщо, на його переконання, вони «... можуть принести величезну послугу господарям, які зобов'язані вміти ставити питання природі і вона завжди дасть їм повну відповідь на задане питання». Бо, як зазначає дослідник: «Будь-який дослід і є питання, звернуте до природи» [27]. Цієї думки завжди притримувався й барон А.А. Мас.

Величезні почесні були надані барону А.А. Масу під час проведення, як тоді писали, першої провінційної або четвертої Всеросійської сільськогосподарської виставки, що відбулася у Харкові протягом 20 вересня – 10 жовтня 1887 р. Він виставляв експонати у восьмому відділі «Гірські про-

дукти і земледобрувальні речовини». Крім заняття сільським господарством на широкій науковій основі, барон А.А. Мас налагодив видобування подільських фосфоритів із родовищ у своєму маєтку «Деребчин». Для цього працював спеціальний завод, який шляхом використання відповідних пристроїв для подрібнення перетворював фосфористі пласти на крупу і борошно та виготовляв суперфосфат. Саме це добриво разом зі зразками фосфоритних покладів і презентували на виставці. А.А. Мас взяв участь і у десятому – науковому відділі, де представив план цукрового заводу, його вертикальний розріз і два фотографічні знімки [28]. Велику срібну медаль він отримав у третьому відділі «Вироби землеробства» – за колекцію хлібних та олійних культур високої якості й особливо за ячмінь датський та голденгерте.

На п'ятій черговій виставці насіння, що відбулася 22–23 лютого 1888 р. у Києві під егідою КТСГ, барон А.А. Мас був відзначений вищою нагородою – великою срібною медаллю товариства за жито шампанське. Крім того, за новозеландський овес і кінські боби здобув малу срібну медаль, а за зразкове подільське й іванівське жито та канарійський овес – бронзову [29]. Ще одню відзнаку – «Похвальний лист» КТСГ він отримав за канадський овес.

За величезні досягнення у благородній діяльності на благо Вітчизни барон А.А. Мас і в подальшому неодноразово був удостоєний різноманітних призів і нагород багатоманітних сільськогосподарських виставок: у 1892 та 1897 рр. – золотих медалей КТСГ; у 1895 р. – золотої медалі Імператорського Московського товариства сільського господарства; в 1901 р. – почесної грамоти («Похвального листа») Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Щодо останнього, то барон А.А. Мас був серед його організаторів у 1896 р. і до самої смерті очолював його ревізійну комісію. Завдяки йому воно швидко стало одним із кращих галузевих творчих об'єднань на Правобережній Україні. Значною була громадська діяльність барона А.А. Маса. Він неодноразово обирався депутатом Одеської міської думи. На початку 80-х рр. XIX ст. став співзасновником Одеської Євангелічної лікарні.

Останні шість років барон А.А. Мас разом із родиною мешкав у Деревчинському маєтку. У 1865 р. він одружився з Єлизаветою-Джозефіною Трітен (1847–1915), донькою швейцарського консула в Одесі – Карла Отто Трітен. Від шлюбу народилося четверо дітей: Марія (1866–1902), Аріст (Ернст) (1866–1919), Єлизавета-Фанні (1871–1919) та Володимир (1973–1936).

Помер барон А.А. Мас у 1903 р. У некролізі, розміщеному у газеті «Одеса», зазначалося, що «... маєток Маса є одним з найкращих у Російській імперії...». Підтвердженням такому є включення «Опису Деревчинського маєтку барона Ар. Ар. Маса», підготовленого В.Г. Ротмістровим і редактованого професором Д.І. Піхно, до першого випуску «Праць Комісії з опису маєтків, що є при Київському товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості» за 1893 р. Комісія була створена на виконання рішень першого Київського обласного з'їзду сільських господарів,

що відбувся у лютому 1890 р., у зв'язку з відсутністю «... достовірних статистичних даних про стан різних галузей сільського господарства і неможливість, у силу цього, при розробці досить багатьох технічних та економічних питань, знайти міцне підґрунтя для суджень й висновків» [30]. Крім садиби барона А.А. Маса, до кращих із Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній або Південно-Західної Росії увійшли тільки Смілянський маєток графів Бобринських та Калінінська економія Ф.Л. Валькова. Цей високий рівень надалі підтримували сини барона – Аріст та Володимир. Останній за рекомендацією президента КТСГ 12 лютого 1894 р. обраний до числа його членів [31]. Тим самим, мовби підхопив творчі напрацювання батька по лінії цього творчого об'єднання. Однак вони виявилися вже не такими значущими для подальшого розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

Література

1. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 році»// Офіційний вісник України. – 2015. – № 14 (27 лютого 2015 р.). – С. 11, стаття 354, код акту 75730/2015.
2. Вергунов В. А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов, ННСГБ НААН. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 52 с. (Іст.-бібліограф. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 76).
3. Професор Богданов Сергій Михайлович (1859–1920): бібліограф. покажчик наук. праць за 1883–1917 роки / УААН, ДНСГБ; уклад. : В. А. Вергунов, С. М. Сіряченко; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006; порт. – (Сер. «Біобібліограф. вчених-аграріїв України», кн. 15).
4. Панченко П. П. Аграрна історія України: еволюція соціально-економічних відносин: навч. посіб. / П. П. Панченко, І. Г. Кириленко, В. А. Вергунов. – Вид. доп. і перероб. – К. : Аграрна наука, 2014. – С. 143.
5. Вергунов В. А. Барон А. А. Мас (1836–1903) – великий землевласник, громадський діяч та один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні / В. А. Вергунов // Професор В. О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва : матеріали круглого столу, 18 верес., 2014 р. – Умань, 2014. – С. 59–64.
6. Мас // Новый энциклопедический словарь ; изд. Акцион. о-ва «Издательское дело бывшее Брокгауз-Ефрон». – Петроград : Тип. «Акцион. о-ва «Издат. дело Брокгауза-Ефрона», 1915. – Т. 25 (Луб – Мах). – С. 898.
7. Протокол заседания отделения земледелия при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности 21 февраля 1888 года // Земледелие. – 1888. – № 32. – С. 475.

8. Им. «Деребчин», «Стрельники», «Урочище Михайловецкое» («ферма белая» барона Ариста Аристовича Маса и им. «Гута-Краснянская», бар. Елизаветы Отговны Мас // Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах ; М. З. и Г. И., Департамент земледелия. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1901. – Изд. 2-е, вып. 2. – С. 300–303.

9. Протокол собрания комиссии, избранной отделением земледелия для выработки программы опытов на полях Киевского общества сел. хозяйства в 1888 году. Заседание 9 марта 1888 года // Деревчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса ; изд. бар. Ар. Ар. Маса / сост. В. Ротмистров. – К. : Тов. печат. дела и торговли И. Н. Кушнерев, 1889. – С. 70–73.

10. Деревчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса / сост. В. Ротмистров ; изд. бар. Ар. Ар. Мас. – К. : Товарищ. печат. дела и торговли И. Н. Кушнерев, 1889. – 73 с.

11. Центральний державний історичний архів України (ЦДА), ф. 731, оп. 1, спр. 2, арк. 18 зв.

12. Протокол заседания отделения земледелия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности 14 февраля 1891 года // Земледелие. – 1891. – № 22. – С. 181.

13. Деревчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса / сост. С. Горбатовский. – К. : Тип. П. Барского, 1890. – Вып. III. – 80 с.

14. ЦДА, ф. 731, оп. 1, спр. 3, арк. 56.

15. Протокол заседания Совета Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности 19 ноября 1894 года // Земледелие. – 1895. – № 38. – С. 614.

16. Протокол заседания Совета Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности 22 декабря 1894 года // Земледелие. – 1895. – № 42. – С. 684.

17. Деревчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса / сост. Ф. Л. Любанский ; изд. барона Ар. Ар. Маса. – К. : Тип. П. Барского, 1896. – 185 с.

18. Корзун О. В. Внесок приватної ініціативи у розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Деревчанського дослідного поля барона Ариста Маса) / О. В. Корзун // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – 2009. – Вип. 40. – С. 123–129.

19. Деревчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса / сост. В. Г. Ротмистров. – О. : Экономическая тип., 1895. – Вып. VII. – 91 с.

20. Положение селекционно-семенного дела в Подольской губернии // Подольский хозяин. – 1916. – № 7–8. – С. 17–23.

21. Деревчинское семенное хозяйство Барона Ар. Ар. Маса // Земледелие. – 1894. – № 5 (1 февраля). – С. 66.

22. Имение «Деревчинское», «Стрельницкое» и ферма «Белая» бар. Арист. Арист. Маса // Краткие справочные сведения о некоторых русских

хозяйствах ; М. З. и Г. И., Департамент земледелия. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1897. – С. 173.

23. Богданов С. О новой системе земледелия Овсинского / С. Богданов // Хозяйство : еженедельник с.-х. и экон. журн. Южно-Русское о-во поощрения земледелия и с.-х. промышленности. – К., 1910. – № 48 (10 декаб.) – С. 2104–2107.

24. Колесник В. Любанський Фелікс // Відомі поляки в історії Вінниччини : біограф. словник / В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 356.

25. Любанский Ф. Л. О навозном удобрении / Ф. Л. Любанский // Труды Второго Киевского областного сельскохозяйственного съезда ; под ред. С. М. Богданова. – К. : Тип. П. Барского, 1892. – С. 170–175.

26. Любанский Ф. Опыты Деревчинского опытного поля над поверхностным удобрением клевера искусственными туками / Ф. Любанский // Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России. – 1898. – № 10 (октябрь). – С. 1–11.

27. Любанский Ф. Деревчинское опытное поле / Ф. Любанский // Земледелие. – 1897. – № 11 (11 марта). – С. 226.

28. Описание Всероссийской сельскохозяйственной выставки в г. Харькове 1887 года, состоящей под Августейшим покровительством ее Императорского Высочества, государыни, Великой княгини Екатерины Михайловны ; изд. Харьковского о-ва сел. хоз-ва. – Х. : Тип. А. Дарре, 1890. – С. 7, 17.

29. Протокол трех заседаний Совета Киевского общества сельского хозяйства и исполнительного комитета 5-очередной выставки семян (22–23 февраля 1888 года) // Земледелие. – 1888. – № 18. – С. 260–261.

30. Описание Деревчинского имения барона Ар. Ар. Маса // Труды Комиссии при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К. : Тип. П. Барского, 1893. – Вып. 1. – С. 1.

31. Протоколы Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Журналы Киевского общества сельского хозяйства ; ред. проф. С. М. Богданов. К. Тип. П. Барского, 1894. – С. 1. – (Год седьмой).

Вергунов В.А. Деревчинское опытное дело барона А.А. Маса для нужд сельского хозяйства

Методом историко-научного анализа исследован жизненный и творческий путь крупного землевладельца, общественного деятеля, одного из организаторов сельскохозяйственной опытного дела в Украине – барона Ариста Маса. Рассмотрена проблематика исследований Деревчинского опытного поля под его непосредственным руководством. Определены основные направления ведения сельского хозяйства и достижения в различных областях. Охарактеризованы образовательная, общественная и меценатская деятельность барона А.А. Маса для нужд сельского хозяйства.

Ключевые слова: Арист Мас, Деревчинське опытное поле, Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности, сельскохозяйственное опытное дело, сельское хозяйство, С.М. Богданов, В.Г. Ротмистров, Ф.Л. Любанский.

Vergunov V.A. Derebchinskiy experimental case of Baron A.A. Mas for agricultural needs

The life and career of a major landowner, public figure, one of the organizers of agricultural experimental work in Ukraine — Baron Arist Mas is considered by the method of historical and scientific analysis. The issues studies of Derebchinskiy experimental field under his direct supervision are analyzed. The main directions of agriculture and its achievements in various areas are observed. Educational, public and philanthropic activities of Baron A.A. Mas for agricultural properties are characterized.

Keywords: Arist Mas, Derebchinskiy experimental field, Kiev Society for Agriculture and Agro-industry, agricultural experimental deed, agriculture, S.M. Bogdanov, V.G. Rotmistrov, F.L. Liubansk

УДК 582:502.1(477)

Гамалія В. М.

ДОСЛІДЖЕННЯ М. І. КОТОВИМ РОЛІ ЗАЛІЗНИЦЬ У ПРОЦЕСІ ПОШИРЕННЯ НОВИХ ВИДІВ РОСЛИН

У статті розглядається діяльність видатного вітчизняного вченого-ботаніка ХХ ст. – М. І. Котова, пов'язана з дослідженням заносної рослинності вздовж залізниць України. Надається опис та аналіз його основних праць згаданої тематики, розглядається вплив на розповсюдження рослин процесів переміщення людей і вантажів залізницею, зокрема, внаслідок воєнних дій.

Ключові слова: адвентивна флора, заносна рослинність, дикі та культурні рослини, карантинні бур'яни.

Проблема поширення рослин заносами, або процес розповсюдження нових видів рослин, давно викликає зацікавленість учених-ботаніків. Масові переміщення людей і техніки залізницею, особливо під час воєнних дій, суттєво впливають на склад рослинності. Досліджуючи флору України, вітчизняні вчені з'ясували, що багато закордонних рослин були занесені на наші території саме таким чином. Одним із цих учених був видатний український ботанік Михайло Іванович Котов (1896-1978) [1].

Майбутній вчений народився 27 жовтня (9 листопада) 1896 р. в м. Задонськ Воронежської губернії (нині Липецька область) в інтелігентній родині. У 1899 р. його батьки переїхали до Харкова, де Михайло отримав середню освіту в Харківській 3-й чоловічій гімназії. В цей період під керівництвом відомих учених-ботаніків М. І. Котов здійснив низку експедиційних досліджень рослинності. Саме під час навчання в гімназії (1907-1915 рр.) у майбутнього вченого з'являється любов до ботаніки, а перші дослідження сприяли формуванню його наукового світогляду.